

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Populist polarization in Italian politics, 1994-2016 : an assessment from a Latin American analytical perspective

Zanotti, L.

Citation

Zanotti, L. (2019, September 26). *Populist polarization in Italian politics, 1994-2016 : an assessment from a Latin American analytical perspective*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/78561>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/78561>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/78561> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Zanotti, L.

Title: Populist polarization in Italian politics, 1994-2016 : an assessment from a Latin American analytical perspective

Issue Date: 2019-09-26

SAMENVATTING

Deze studie beoogt het ontstaan van de politieke breuklijn (*political cleavage*) tussen het zogenaamde populisme en anti-populisme in Italië in de periode van 1994 tot 2016 te verklaren. Het onderzoek gaat hierbij verder dan de analyse van de oorzaken van de opkomst van populistische actoren in het partijstelsel. Het richt zich namelijk op die gevallen waarin populisme en zijn tegenhanger anti-populisme zich vertalen in een ideologische en discursieve scheidslijn, die bijdraagt aan het structureren van een bepaald partijstelsel. Wanneer populisme en anti-populisme ontstaan als een politieke breuklijn, kunnen de factoren die schuilgaan achter de politieke keuzes van partijen in het algemeen, en de voorkeuren van electorale coalities in het bijzonder, worden aangetast.

Deze studie toets het argument voor een specifieke casus: Italië tussen 1994 en 2016. Door één enkele casus te selecteren, wordt een oefening in zowel theorievorming als theorie-toetsing uitgevoerd. Voor dit doeleinde is een theoretisch kader ontwikkeld dat een verklaring biedt voor de oorzaken van de opkomst van de zogenaamde politieke breuklijn tussen populisme en anti-populisme.

De keuze voor de Italiaanse casus valt te verklaren vanuit twee hoofdredenen. Ten eerste zijn tenminste een aantal van de verklarende factoren die zijn gehanteerd om het theoretisch kader op te bouwen, overeenkomstig met de voornaamste factoren die worden toegepast om Latijns-Amerikaanse casussen te analyseren. Meer specifiek steunt dit theoretische kader gedeeltelijk op de lange traditie van wetenschappelijk onderzoek en de academische empirische analyse van populistische regimes in Latijns-Amerika. Om deze hypothese goed uiteen te zetten, is het belangrijk om een verband te leggen met de bestaande literatuur over Latijns-Amerikaans populisme. Latijns-Amerika is de regio met wellicht de langste populistische traditie ter wereld; van het klassieke populisme ten tijde van Getulio Vargas in Brazilië in de jaren 1930 en onder Juan Perón in Argentinië in de jaren 1940-1950, tot het neoliberale populisme van Francisco Fujimori in Peru tijdens de jaren 1980 en Hugo Chávez's radicale linkse populisme in de jaren 2000 in Venezuela. Bovendien, blijkt uit, de analyse van die drie populistische golven in de regio, dat elk van hen een heel duidelijk patroon van politieke competitie teweegbracht: een nieuwe breuklijn tussen de voorstanders en tegenstanders van de populistische machten. In hoeverre geldt deze hypothese voor andere regio's? Bij de analyse van de Italiaanse casus kan dit argument worden geaccommodeerd om een beter inzicht te krijgen in de politieke situatie in een aantal Europese landen.

Het proefschrift is als volgt opgebouwd: In het eerste hoofdstuk wordt het onderwerp van deze studie geanalyseerd, namelijk de polarisatie van de politieke breuklijn tussen populisme en anti-populisme. Om de breuklijn vanuit theoretisch perspectief te benaderen, worden drie concepten gebruikt: polarisatie, populisme en breuklijnen. Tevens kan dit proefschrift, door ook de organisatiedichtheid van de partijen in het systeem in ogenschouw te nemen - die door Giovanni Sartori wordt gedefinieerd als de doordringingskracht van een bepaalde partij in termen van intensiteit en bereik - inzicht geven in de waarschijnlijke duur van zowel de partijen als de breuklijn.

Hoofdstuk twee is gewijd aan de analyse van het theoretisch kader. Voor de polarisatie van de breuklijn tussen populisme en anti-populisme is een verandering in de politieke kansenstructuur noodzakelijk. Wanneer de politieke kansenstructuur zich opent als gevolg van gebeurtenissen buiten het partijstelsel, kunnen nieuwe actoren het systeem binnendringen, waardoor de dynamiek van concurrentie verandert. Met betrekking tot de factoren die de opkomst van de breuklijn tussen populisme en anti-populisme mogelijk maken, baseert dit boek zich op een theoretisch kader dat drie factoren in ogenschouw neemt. Ten eerste resulteert de programmatische convergentie van reguliere partijen - in veel gevallen als gevolg van overeenkomsten tussen partijen - in de perceptie dat de partijen hun rol van volksvertegenwoordiging niet vervullen. Ten tweede, ondermijnen de massale corruptieschandalen de banden tussen kiezers en partijen steeds verder, waaruit de kiezers concluderen dat de gehele politieke elite betrokken is bij de schandalen. Wanneer deze twee factoren tegelijkertijd plaatsvinden, bereikt het gebrek aan responsiviteit van het partijsysteem zijn meest extreme niveau. Doordat het gehele systeem niet langer in staat is om de ideologie en de belangen van het electoraat te vertegenwoordigen, stort het partijsysteem ineen. De ineenstorting van het partijstelsel vertegenwoordigt de derde factor in het theoretisch kader van dit proefschrift. Een partijstelsel stort in wanneer de belangrijkste vorm van verbinding tussen kiezers en partijen ineenstort en de andere vormen niet in staat zijn om het te vervangen. Tijdens de geanalyseerde periode begon een breuklijn van populisme/anti-populisme het Italiaanse politieke systeem te herstructureren. Extreem hoge niveaus van niet-responsiviteit leidden tot de ineenstorting van het systeem: kiezers hebben het gevoel dat het hele systeem niet reageert en het partijsysteem kan op zijn beurt geen nieuwe verbindingen tot stand brengen om contact te maken met kiezers en zich aan te passen aan hun behoeften. Na de ineenstorting van het partijsysteem, kwamen er electoraal relevante populistische alternatieven op. In die zin vertegenwoordigt de ineenstorting van het partijstelsel een kritiek moment. In het historisch institutionalisme worden kritieke omstandigheden gedefinieerd als korte fasen van

institutionele ontwikkeling, gedurende welke een meer ingrijpende verandering mogelijk is. Deze fasen vinden plaats tussen lange perioden van traject-afhankelijke institutionele stabiliteit. Op diezelfde wijze zijn kritieke gebeurtenissen 'kritiek' omdat ze institutionele patronen installeren op banen of trajecten, die vervolgens zeer moeilijk te veranderen zijn. Wanneer het systeem instort, zijn er geen verbindingen tussen kiezers en partijen.

De ineensorting van het partijstelsel opent de politieke kansenstructuur en kan zich verspreiden over de instituties en de toetreding van nieuwe politieke actoren faciliteren. Met andere woorden, de ineensorting vertegenwoordigt een soort oerknal die het systeem terugbrengt naar nul. Op dat moment is er geen zekerheid met betrekking tot het pad dat vervolgens zal worden gevolgd. Het is van belang te benadrukken dat dit argument niet veronderstelt dat de ineensorting van het partijstelsel voldoende of een noodzakelijke factor is voor het ontstaan van de populisme/anti-populisme breuklijn. Zijnde een kritiek moment, opent het in plaats daarvan de politieke kansenstructuur op een dusdanige manier die de toetreding van nieuwe politieke machten tot het systeem toelaat en de patronen van partij concurrentie verandert.

Zoals hierboven vermeld, is het relevant om dit soort literatuur bij de analyse van de Italiaanse casus te betrekken, omdat het een nieuw licht kan werpen op de oorzaken van de opkomst van electoraal relevante populistische opties, verschillend van de eerder bestudeerde alternatieven. Italië vormt een positieve casus, aangezien de zogenaamde politieke breuklijn tussen populisme en anti-populisme het partijstelsel in 1994 begon te structureren. Vanaf de parlementsverkiezingen van 1994 tot op heden bleven populistische partijen hun totale stemaandeel boven de veertig procent houden. Bovendien vertegenwoordigt Italië een interessante casus, omdat het land wordt gekenmerkt door verschillende subcategorieën van populisme. Met andere woorden, de populistische pool in Italië verandert zijn configuratie in de loop van de tijd, waarbij de volgende vier subcategorieën van populistische ideologieën kunnen worden geobserveerd; neoliberal populisme (Silvio Berlusconi's *Forza Italia* en PdL), regionalistisch populisme (*Lega Nord* van 1994 tot eind 2000) en het radicaal rechts populisme (de *Lega Nord* van 2010 tot heden). Aan deze subcategorieën van populisme voegen we bovendien de M5S toe, een opvallende beweging, omdat het 'merk' populisme van de beweging niet verbonden is met een duidelijk afgebakende en volledige ideologie. Om deze reden praten sommige wetenschappers over het pure populisme van de beweging.

Hoofdstuk drie en vier zijn de empirische hoofdstukken van dit boek. In het derde hoofdstuk wordt de periode van 1994 tot 2011 geanalyseerd. Gedurende deze periode zijn de populisten er in Italië in geslaagd om vijf keer (in negen van de zeventien jaar) deel uit te maken van de

regering. De twee populistische stromingen in het partijsysteem tot 2011 bevonden zich beide aan de rechterkant van spectrum van partijcompetitie. Ze worden echter geïdentificeerd met verschillende ideologieën. De LN, onder leiding van Umberto Bossi, was een regionalistische populistische partij die op een bepaald moment, na het mislukken van de eerste Berlusconi-regering in 1995, voorstander was van de onafhankelijkheid van de noordelijke regio's van Italië. Tegen het einde van het eerste decennium van de jaren 2000 vond binnen de partij een ideologische verschuiving plaats en werd het een radicaal-rechtse populistische partij. Sindsdien heeft de voornaamste ideologische verschuiving van de partij een focus op nativisme en autoritarisme met zich meegebracht, terwijl het politieke discours van de partij een populistische component behield. Met andere woorden, terwijl tot het einde van de jaren 2000 de categorie “wij” bestond uit “hardwerkende mensen uit het Noorden”, bestond diezelfde categorie na de ideologische verschuiving naar het rechts-radicalisme uit Italianen, en dan met name diegenen die geraakt waren door de economische crisis van de jaren 2010, waarbij geen sprake was van enige geografische beperking. Anderzijds vond ook in de categorie “de anderen” een verschuiving plaats. Terwijl aanvankelijk de professionele politici in Rome die ervan beschuldigd werden de “luie” zuiderlingen te bevoorrechten, werden gekenmerkt als “de anderen”, werden “de anderen” toen de LN eenmaal getransformeerd was naar een populistische rechts-radicale partij, immigranten die illegaal het land binnenkwamen, de banen van Italianen stalen en zich gewelddadig gedroegen. Bovendien worden NGO's die migranten redden op de Middellandse Zee in dezelfde categorie geplaatst als mensensmokkelaars die migranten illegaal naar Italië brengen. Op organisatieniveau vertoont LN een hoge mate van organisatiedichtheid, omdat binnen de partij een systeem van *checks and balances* bestaat dat de vrijheid van handelen van de oprichter/leider van de partij neutraliseert.

Met betrekking tot *Forza Italia* van Silvio Berlusconi en *Popolo della Libertà* (2007-2013), de belangrijkste coalitiepartner van de rechts populistische regeringscoalities van 1994 tot 2011, werd de partijideologie beschreven als neoliberal populisme. Volgens FI / PdL werden hun aanhangers; de fatsoenlijke, gewone, op hun familie gerichte Italianen, bedreigd door de ondemocratische en immorele linkse elites: de intelligentsia, de rechterlijke macht en die delen van de media die niet in het bezit waren van Berlusconi. Van al deze actoren werd bovendien gezegd dat ze hun krachten bundelden om de economische groei te belemmeren vanwege hun veronderstelde voortdurende hang naar communistische en 'anti-Italiaanse' waarden. Vanuit organisatorisch perspectief waren FI en later de PdL partijen die werden gekenmerkt door personalisme en een lage organisatiedichtheid. Dit ten eerste vanwege de dominante rol van de oprichter/leider binnen de partij en de perceptie dat die rol cruciaal is voor het voortbestaan

ervan, en ten tweede vanwege de relatie tussen de partij en haar leden, waarbij actief lidmaatschap werd ontmoedigd en organisatie van de partij op lokaal niveau uiterst beperkt of niet-bestaand is. Partijen als deze, die gekenmerkt worden door vergaande overheersing door hun leiders, waren nieuw in de Italiaanse politiek.

In 1998 sloot een andere populistische partij zich aan bij deze twee rechtse populistische partijen. Deze partij bevond zich aan de linkerkant van het politieke spectrum. *Italia dei Valori* (IdV) was een linkse populistische partij die zich sterk profileerde als zijnde anti-corruptie. Zijnde een belangenpartij, had het geen duidelijk afgebakende ideologie. De oprichter was de voormalige rechter van de *Mani Pulite*, Antonio di Pietro en de partij behaalde het hoogste verkiezingsresultaat bij de Europese verkiezingen van 2014, waarbij het 8 procent van de stemmen verkreeg. Na het verlies verliet Di Pietro de partij, die sindsdien electoraal gezien irrelevant is geworden. Vanuit organisatorisch oogpunt kan de IdV, net als de partijen van Silvio Berlusconi, worden omschreven als een partij die gekenmerkt wordt door personalisme en een lage organisatiedichtheid.

Terwijl de FI, de LN en later IdV duidelijk gekarakteriseerd kunnen worden als zijnde populistisch, kwam de anti-populistische beweging gedurende in ieder geval de periode van 1994 tot 2011 niet duidelijk naar voren. Het discours dat de niet-populistische partijen, die zich verzetten tegen de populistische centrumrechtse coalitie, verwierp niet zozeer de populistische component, maar bekritiseerde Silvio Berlusconi. Anti-Berlusconisme was gericht op beleid dat geïmplementeerd werd door de centrumrechtse coalitieleider en zette zich af tegen de nieuwe stijl van leiderschap die Berlusconi belichaamde. Gedurende bijna 20 jaar (1994-2011) was de Italiaanse politiek meer gebaseerd op een anti- in plaats van een op verandering gerichte dynamiek van rivaliteit.

De situatie veranderde in de periode van 2011-2016. Hoofdstuk vier verschaft een analyse van deze periode. Na de financiële crisis en deels als gevolg van de neoliberale aanpassingsmaatregelen die werden doorgevoerd door de technocratische regering van voormalig EU-commissaris Mario Monti, ontstond een nieuwe populistische actor, de *MoVimento 5 Stelle* (M5S), ofwel de Vijfsterrenbeweging. De beweging verschilde vanwege tenminste één reden van de andere populistische machten. Ze bevond zich vanuit ideologisch perspectief niet dichtbij de overige zowel links als rechts georiënteerde populistische partijen. Gezien de extreme ideologische heterogeniteit van de leden van de beweging M5S, kan de beweging binnen het politieke spectrum niet duidelijk gecategoriseerd worden als zijnde links of rechts. Dit verklaart waarom de populistische component dominant is binnen de beweging en waarom de partij wordt gedefinieerd als zijn "puur populistisch". Dit is nogal uitzonderlijk,

omdat populistische ideologie zich veelal associeert met een gastheerideologie. Op organisatieniveau is de beweging opzettelijk meer vergelijkbaar met de FI en de PdL dan de LN. M5S liet zich in die zin vergelijken met de partijen Silvio Berlusconi, dat de beweging sterk leunt op het leiderschap van de komiek Beppe Grillo. Zelfs al bestaan er ongetwijfeld organisatorische verschillen zijn tussen de twee partijen, worden beide gekenmerkt door een lage organisatiedichtheid. Tussen 2011 en 2016 consolideerde een meer coherente anti-populistische pool. Ten eerste ontwikkelde de technocratische regering onder leiding van Mario Monti een elitair en in essentie anti-populistisch discours, waarmee het kritiek leverde op de onverantwoordelijke wijze waarop de regeringen, die voorafgaand aan de crisis aan de macht waren geweest, waren omgegaan met de economische en financiële ontwikkelingen uit die tijd. Daarnaast nam in dezelfde periode een andere actor het politieke systeem een anti-populistisch discours aan. Vanaf het moment dat Matteo Renzi werd verkozen als secretaris van de *PD* en met name tijdens de campagne voor het constitutionele referendum in 2016, waar alle populistische partijen (FI, de LN en de M5S) tegen waren, begon ook de *PD* een anti-populistisch discours te ontwikkelen. Het constitutionele referendum werd door de *PD* afgeschilderd als een soort strijd tegen het populistische front en de leider van de partij probeerde afstand te nemen van de gevestigde orde. Europese leiders, het IMF, de OECD en de Europese agentschappen steunden het referendum. Met haar strategie trachtte de *PD* "het volk" voor zich te winnen, waardoor de verdere moralisering van het politieke debat in het land gefaciliteerd werd. Hoewel populisme niet de enige ideologie is die de politiek als de tegenstelling tussen 'het volk' en de 'elite of de gevestigde orde' beschouwt, is moraliteit de centrale karaktereigenschap van populisme. In deze hoedanigheid is anti-populisme gebaseerd op hetzelfde morele onderscheid als populisme.

Dit proefschrift beoogt een bijdrage leveren aan de literatuur op zowel theoretische als empirische vlak. Ook al is populisme over het algemeen een populair onderwerp in de academische wereld, is naar het fenomeen dat in dit proefschrift wordt geanalyseerd, te weten de polarisatie van de populisme/anti-populisme breuklijn, nog weinig onderzoek gedaan.

Met andere woorden, deze studie gaat verder dan de analyse van de oorzaken van de opkomst van populistische actoren in het partijstelsel, maar richt zich in plaats daarvan op die gevallen waarin populisme en zijn tegenhanger anti-populisme zich vertalen in een ideologische en discursieve scheidslijn die bijdraagt aan het structureren van een partijsysteem. Het bestuderen van de opkomst van een politieke breuklijn heeft andere implicaties dan het bestuderen van de opkomst van een enkele populistische partij. Wanneer populisme/anti-populisme zich manifesteert als een politieke breuklijn, heeft dit bijvoorbeeld impact op zowel

de factoren achter de politieke keuzes van partijen in het algemeen, als de voorkeuren van electorale coalities. Deze nieuwe breuklijn kan alleen polarisatie teweegbrengen, wanneer een verandering plaatsvindt in de politieke kansenstructuur. Wanneer een opening ontstaat in de politieke kansenstructuur vanwege gebeurtenissen buiten het partijsysteem, kunnen nieuwe actoren het systeem binnenkomen en een verandering in de concurrentiedynamiek veroorzaken. De tweede theoretische bijdrage van dit proefschrift houdt verband met de factoren die de opkomst van de politieke breuklijn tussen populisme en anti-populisme verklaren. Namelijk, hoewel een aantal van de factoren die zijn toegepast in de analyse, gebruikt zijn om de opkomst van populistische partijen te verklaren, kent deze studie een ander theoretisch kader aangezien het studieobject de polarisatie van een breuklijn is. Onder de factoren die zijn gebruikt om het betoog op te bouwen, is de ineenstorting van het partijstelsel met name gebruikt om Latijns-Amerikaanse casussen te analyseren. Dit onderzoek beoogt een theoretisch argument, wiens factoren voornamelijk zijn gebruikt om een andere realiteit te verklaren, op een niet-Latijns-Amerikaanse casus toe te passen. De toepassing van dit theoretisch kader op een niet-Latijns-Amerikaanse casus kan een nieuw licht werpen op de veranderingen die het Italiaanse partijenstelsel sinds de jaren negentig heeft ondergaan.

Kortom, in deze studie wordt gesteld dat drie factoren de opkomst van de populisme/anti-populisme breuklijn faciliteren. Ten eerste resulteren de programma-inhoudelijke convergentie van reguliere partijen en de frequent voorkomende overeenkomsten tussen partijen in de perceptie dat de partijen hun rol van volksvertegenwoordiging niet vervullen. Wanneer programmatische convergentie tegelijkertijd plaatsvindt met het aan het licht komen van massale corruptieschandalen, wordt de verbinding tussen kiezers en partijen verder ondermijnd, waardoor de kiezers concluderen dat de politieke elite van het land niet langer ontvankelijk is voor hen. Met andere woorden, wanneer deze twee fenomenen tegelijkertijd optreden, bereikt de onverschilligheid van het partijsysteem zijn meest extreme niveau. Dit niveau van onverschilligheid betekent dat in de ogen van de kiezers het hele systeem niet langer in staat is om hun ideologie en hun interesses te vertegenwoordigen en het partijsysteem instort. Een partijsysteem stort in als het belangrijkste type verbinding tussen kiezers en partijen verbroken raakt en de andere typen niet in staat zijn om deze verbinding te vervangen. De ineenstorting van het partijsysteem vertegenwoordigt een soort van kritiek moment dat de institutionele belemmeringen voor nieuwe actoren om het systeem te betreden verlaagt. Zo verandert de politieke kansenstructuur voor die nieuwe actoren die een populistisch discours inzetten.

Vanuit empirisch oogpunt levert dit proefschrift twee bijdragen aan de bestaande literatuur. Ten eerste gaat het verder dan de analyse van individuele populistische partijen in het Italiaanse partijstelsel. Die analyses, die absoluut veel inzichten verschaffen, geven echter geen overzicht van de effecten op populistische partijen voor het partijstelsel. Aangezien het studieobject van dit proefschrift de politieke breuklijn is, omvat het de analyse van een langere tijdsperiode. De beschouwing over een periode van meer dan tweeëntwintig jaar maakt het mogelijk de interacties binnen het stelsel te analyseren, alsmede de reacties van niet-populistische partijen over een langere periode. Bovendien zijn de factoren die de polarisatie van de populisme/anti-populisme breuklijn faciliteren, anders dan de factoren die zijn aangewend om de opkomst van individuele populistische partijen te verklaren. Hoewel het gebruikte theoretische raamwerk voortbouwt op enkele van de factoren die gebruikt worden om de opkomst van populistische partijen te verklaren, biedt het feitelijk ook de mogelijkheid nieuwe factoren te introduceren die een lange termijn beeld geven van de dynamiek van het hele Italiaanse partijstelsel. De tweede empirische bijdrage die dit onderzoek levert, betreft de analyse van de organisatiekenmerken van de partijen in het stelsel. Het onderzoeken van de organisatiekenmerken van de partijen kan inzicht geven in de mogelijke levensduur van zowel de partijen, als de politieke breuklijn tussen populisme en anti-populisme. In de typologie die is geconstrueerd en toegepast in de hoofdstukken drie en vier, worden partijen gecategoriseerd op basis van de aanwezigheid van populisme in hun discours en het niveau van de organisatiedichtheid die ze tentoonspreiden. Door de Italiaanse partijen in deze typologie te plaatsen, komt naar voren dat zowel de partijen van Silvio Berlusconi-partijen, de FI en de PdL, als de M5S populistische partijen zijn, die bovendien een lage organisatiedichtheid vertonen vanwege hun sterke afhankelijkheid van de partijleiders/oprichters en het gebrek aan *checks and balances*, structuren of mechanismen die de wil van de leider kunnen beperken. De *Lega* (voorheen *Lega Nord*) daarentegen deelt de populistische ideologie maar heeft tegelijkertijd een hoge organisatiedichtheid. Aan het eind van de jaren 2010, overleefde de partij een corruptieschandaal waarbij de partijleiders - en met name de oprichter/leider Umberto Bossi en zijn familie - betrokken waren en slaagde de partij er zelfs in om electoraal sterker te worden. Aan de niet-populistische kant laat de analyse zien dat Mario Monti's *Scelta Civica*, de partij die de voormalige EU-bureaucraat oprichtte na zijn ervaring als leider van de technocratische regering, geen populistische ideologie tentoonspreidt en een lage organisatiedichtheid heeft. Het discours van *Alleanza Nazionale* vertoont ten slotte geen populistische ideologie, terwijl de alliantie wel gekenmerkt wordt door een hoge organisatiedichtheid vertoont.

Tot slot kan worden geconcludeerd dat nader onderzoek zich intensiever bezig zou moeten houden met de anti-populistische ideologie. Terwijl, zoals eerder vermeld, onderzoek naar populistische actoren wijdverbreid is, is anti-populisme een minder geanalyseerd onderwerp. Dit is met name relevant voor onderzoek naar de effecten van populisme op zowel het partijstelsel als het politieke regime. Net als populisme, kan het inderdaad zo zijn dat anti-populisme, afhankelijk van de kenmerken ervan, ook een negatief of positief effect op democratie kan hebben.